

УДК 82-91+82.311.3

ТАБУНЩИК Т. О.

ПРИГОДНИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА: ГЕНЕЗА, СПЕЦИФІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ

У статті осмислюються проблеми природи, специфіки та історії становлення жанру пригодницької літератури в історико-літературному контексті. Зроблено спробу визначити специфічні ознаки, що зумовлюють надзвичайну популярність пригодницьких творів серед читачів.

Ключові слова: жанр, герой, квест, поетика, пригода.

Предметом ретельної уваги дослідників протягом достатньо тривалого періоду залишається проблема літературних родів і жанрів. Стосовно цього питання і до сьогодні існують певні суперечки, проте майже всі дослідники літератури одностайні в тому, що в літературній ієрархії неабияке місце посідає масова (популярна) література [8; 413]. На думку окремих літературознавців, «поняття масової літератури – поняття соціологічне. Воно стосується не стільки структури того чи іншого тексту, скільки його соціального функціонування в загальній системі текстів, що утворюють цю культуру... Поняття це в першу чергу визначає ставлення того чи іншого колективу до певної групи текстів. Один і той самий твір може або входити в це поняття, або – виключатися з нього» [5, 381].

Твори пригодницького жанру, як свідчать сучасні літературознавчі дослідження [5; 7; 9; 10], також можна віднести до масової літератури. Художні тексти такого характеру спрямовані на постійне зацікавлення читача перипетіями яскравого життя і пригод головного героя на фоні, як правило, екзотичної природи, а головне, має певні канони – закономірності розвитку сюжету.

Сюжетобудові, зокрема, специфіці авантюрного сюжету та його ролі в процесі жанроутворення в літературі й фольклорі присвячені праці видатних російських учених – А. Неселовського, Д. Ліхачова, М. Бахтіна, Б. Томашевського, В. Проппа, В. Шкловського, А. Наркевича, Л. Пінського та багатьох інших. Фундаментальні розвідки з поетики пригодницького жанру здійснили дослідники Б. Бегак, А. Вуліс, Л. Мошенська та ін. Вони відкривають таємницю популярності пригоди і серед любителів високого класичного мистецтва, і «низових» читачів. У наукових працях цих літературознавців доведено, що прийоми пригодницької прози мають величезну роль в еволюції прозових жанрів. Теоретичні положення, висловлені В. Шкловським, націлюють дослідження на головні моменти теорії художньої прози. У працях А. Наркевича знаходимо аналіз власне-пригодницької белетристики.

Слід віддати належне існуванню великої кількості праць, автори яких у різних площинах розглядають проблеми поетики того чи іншого пригодницького жанру. Проте природа, специфіка та історія становлення пригодницької літератури ще не достатньо з'ясовані та вимагають теоретико-літературного аналізу. Відтак, спробуємо прослідкувати генезу та особливості пригодницького жанру в літературі, визначити специфічні ознаки, що зумовлюють надзвичайну популярність пригодницьких творів серед читачів.

Складність розкриття терміну «пригодницька література» полягає в тому, що не зовсім зрозуміло: з жанром чи явищем доводиться мати справу. У літературознавстві досить часто можна зустріти вираз – «жанр пригодницької літератури», «пригодницькі жанри». Довгий час в якості синоніма до терміну «пригодницька» використовувалися слова «авантюрна література», що неминуче ускладнювало з'ясування змісту цих понять.

А. Цейтлін у статті «До соціології літературного жанру», розмірковуючи про природу жанру, відмовляється визнати єдиним

монолітним жанром авантюрний роман, який «існував у Стародавній Греції, був характерний для середньовіччя, широко розвинувся у XVIII ст. та досяг високого розвитку у французькій бульварній літературі» [9, 9]. Дослідник перераховує кілька історично сформованих типів роману, які попри велику функціональну роль пригод у них, залишаються окремими, самостійними жанрами і не можуть бути об'єднані одним визначенням. На думку науковця, відмовившись від терміну «авантюрний» у значенні «пригодницький», літературознавство не уточнило нового визначення.

У вітчизняному літературознавстві також не існує чіткого визначення, що вважати пригодницьким жанром. Коротка літературна енциклопедія подає таке трактування: «Пригодницька література – поняття, що не має чітко окреслених меж, яке застосовується для позначення багатьох жанрів, що об'єднуються лише пригодницькою тематикою, фабулою (сюжетом) або мотивами» [4, 974]. Автор ряду статей і книг, присвячених пригодницькій літературі, А. Вуліс охарактеризував цей напрям наступним чином: «Один пригодницький твір представляє ... у кращому випадку – свій жанр, але ніяк не пригодницьку літературу в цілому, бо пригодницька література багатоманітна і генетично неоднорідна» [2, 14—15]. Літературознавець спробував вивести певний алгоритм сюжетної категорії пригодницького твору. Ним же виділені наступні жанри пригодницького (авантюрного) роману: грецький, лицарський, готичний, авантюрний, морський, детективний, науково-фантастичний [1, 55]. Цей список можуть доповнити шпигунський роман (або у вітчизняному варіанті – «про розвідників»), вестерни, куди на рівних увійшли твори як про освоєння білими переселенцями Америки, так і «про індіанців». Зараз доцільно говорити про цілий комплекс жанрів, об'єднаних поняттям «пригодницька (авантюрна) література», з якого вирости й усталилися і детектив, і фантастика.

Попри багатоманітність пригодницької літератури можна виділити притаманні їй загальні риси: динамічний, захоплюючий сюжет, різкі несподівані повороти подій, елементи інтриги, конфлікт добра і зла; романтично налаштований, значною мірою ідеалізований герой – яскрава індивідуальність, який активно відстоює власні ідеали, нерідко володіє надприродною силою, вміннями або вдачею тощо.

У сучасній художній літературі досить часто спостерігається змішування жанрів. Зокрема, окремі любовні романи можуть по праву вважатися пригодницькими, позаяк, окрім безпосередньо любовної історії автор вводить у твір якусь таємницю, інтригу, докладно описує подорожі героїв, їхній побут, посилається на реальні історичні події. Сучасні детективи-бойовики написані більшою мірою за законами пригодницького, ніж детективного жанру.

Пригодницький роман як жанр остаточно сформувався близько двохсот років тому, але багато його рис виникли ще в давнину. Витоки пригодницької літератури можна побачити у чарівній народній казці, героїчному епосі: шляхетні й щасливі герої вдаються до далеких подорожей, борються зі злочинцями, захищають слабких і перемагають.

Література античного світу ввібрала в себе ці риси, розробляючи, крім того, характер героїв, більш чітку композицію пригодницького сюжету, що дозволяє простежити людські долі. Однак в античній літературі вирішальну роль відіграє воля богів. Це характерно як для міфів про богів і героїв, так і для античної трагедії. У пізній античності з'являються твори, в яких людині надається велика свобода дії, зокрема «Сатирикон» Петронія Арбітра, що вважається першим шахрайським романом.

У добу Середньовіччя пригода набуває самостійної цінності в лицарських романах. Жанри лицарського, шахрайського та готичного романів включали в себе елемент захопливості, і форма пригод була для

них цілком органічною. У них простежується чіткий поділ між позитивними й негативними персонажами. Симпатії оповідача завжди на стороні носія добра. У лицарському романі з'являється характерна для пригодницької літератури тема – дорога, мандрівка, квест (від англ. quest – пошуки). Істинний квест – безкорисливе прагнення до недосяжного. Прикладом квесту можуть служити подорожі лицарів Круглого столу в пошуках святого Граалю. У більш пізні часи героя пригодницької літератури можуть надихнути до подорожі особисті міркування: прагнення допомогти товаришу, помститися ворогам, а іноді й жага матеріальних благ. У сучасному розумінні тема квесту відродилася набагато пізніше, вже в ХХ столітті, з появою жанру фентезі. У лицарському романі відсутній елемент гри, розповідь ведеться абсолютно серйозно. Гра, гумор, живі, взяті з реальності персонажі і факти з'являються вперше в шахрайському романі. Всі ці риси стали характерними і для пригодницького жанру.

Остаточне оформлення пригод у самостійний жанр відбулося наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ століття. Велику роль у становленні пригодницької літератури відіграли англійські романи. Англія першої половини ХVІІІ ст. – морська держава, країна передової наукової та філософської думки. Тут зароджувалося літературне Просвітництво, у руслі якого письменники давали своїм героям право на почуття й оспівували безмежні можливості людини, здатної впоратися з усіма негараздами. До літературних творів, які стали прообразами пригодницького жанру, можна віднести «Історію Тома Джонса Знайди» Г. Філдінга, «Життя і дивовижні пригоди Робінзона Крузо» Д. Дефо. Великий вплив на розвиток жанру здійснив і романтизм, елементи якого були запозичені пригодницьким романом. Серед них – таємничість, прагнення героя змінити себе та навколишній світ.

До 40-х рр. XIX ст. у мистецтві й літературі утверджується реалізм. Водночас, як альтернатива, формується якісно нове явище – пригодницький роман, що пишеться за іншими законами, ніж роман у дусі реалізму. Жанр пригод орієнтований не на дійсність, а на вигадку. Майже відразу він починає розвиватися у різних напрямках, що сприяє виділенню декількох самостійних жанрів, зокрема детективу, фантастики.

У вітчизняній літературі передумови, що стали підставою для розквіту пригодницького жанру виникли на початку XX століття: бурхливий розвиток науки, географічні відкриття, урбанізація, загалом зацікавлення масового читача пригодами, які зникли з літератури. Враховуючи ускладнення суспільного життя, велику кількість наукових відкриттів, юний читач уже не задовольнявся лише казкою. Пригодницька література, що захоплювала яскравістю й насиченістю сюжетів, інтригуючими несподіванками, стала для дітей і юнацтва утопічною країною, мешканці якої були спроможними на героїзм і самопожертву заради своїх ідеалів і, насамперед – заради своєї Батьківщини.

У тридцяті роки XX століття в «Літературній енциклопедії» зафіксовуються поняття авантюрного і детективного романів, однак теоретичне обґрунтування цих жанрів залишається відсутнім. Усталеного визначення термін «пригодницька література» отримує лише у 50-60-х роки XX століття як структурно наближений до літератури подорожей, наукової фантастики, детективу, авантюрного роману. У другій половині XX століття цей термін остаточно виокремлюється як такий. Він являє собою певне синкретичне утворення, що поєднує детектив, фантастику, авантюрний роман із притаманними їм розважальною дидактичністю, напруженістю сюжету, «казковістю» походження.

Отже, можемо говорити про пригодницьку літературу як наджанрове утворення зі своєю цілком усталеною поетикою, що лише

модифікується, а не вигадується кожного разу по-новому. При цьому категорія «пригоди» має такі основні ознаки:

- випадковий збіг як монтажна основа пригоди;
- раціональні мотивації як корегуючий елемент пригодницької композиції;
- реальний драматичний підтекст;
- атмосфера дива;
- сувора реалістична вмотивованість;
- динамічна нестабільність;
- наявність моралі, своєрідного наставницького аспекту.

Герої пригодницьких творів – ще одна причина надзвичайної популярності цього різновиду прози. У центрі художнього світу зазвичай виявляється неабияка особистість, «надлюдина», герой в повному сенсі цього слова. Його характер розкривається в процесі розвитку сюжету: долаючи випробування, потрапляючи в безвихідні, на перший погляд, ситуації, стикаючись віч-на-віч із могутніми ворогами, непереборними перешкодами та неймовірними небезпеками, він неодмінно виявляється переможцем. Крім того, головний герой демонструє й інші позитивні властивості, зокрема, допомагає слабким, захищає скривджених, відновлює справедливість, залишаючись при цьому звичайною людиною. Він може бути бідним, негарним, не завжди фізично витривалим, але всі ці недоліки компенсуються силою його розуму, винахідливістю й удачею.

Система образів у пригодницькій повісті чи романі, як правило, полярна: всі персонажі поділяються на ворогів і друзів головного героя. Образи негативних героїв розроблені не менш докладно, ніж образи позитивних персонажів. Найчастіше – це антиподи головного героя. Вони так само сильні, розумні й винахідливі, однак при цьому мають злі наміри та підступні задуми, піклуються про власну вигоду на шкоду інтересам, а іноді

й життю оточення. Таке протиставлення характеризує гуманістичну спрямованість пригодницької літератури. Цінними виявляються не стільки «надлюдські» можливості героїв, скільки їхні людські якості. Таким чином, пригодницька література розвивається в руслі загальнолюдських етичних уявлень.

Зазначені особливості визначають стилістику пригодницької літератури. Оскільки вона повинна захоплювати читача. Мова такої прози має бути живою й доступною, сюжет насичений подіями. Відтак текст рясніє дієслівними формами й складними синтаксичними конструкціями. Розповідний елемент явно переважає, а кількість описів зведена до мінімуму, і навіть пейзажні або портретні зображення динамічні, оскільки вони готують читача до розвитку подій на певному етапі розповіді. Головним засобом характеристики героя стають його вчинки, у портреті ж увага акцентується на кількох яскравих прикметах зовнішності, деталях одягу, особливостях поведінки. Розповідь, у цілому, вибудовується так, щоб якомога довше утримувати увагу читача. Тому в якості улюбленого композиційного прийому використовується ефект несподіванки: нещодавно загиблий герой чарівним способом повертається до життя, у найнебезпечніший момент йому на допомогу приходять друзі, а зброя ворога виявляється незарядженою.

Дія пригодницьких повістей і романів розгортається, як правило, в екзотичних і далеких країнах, на незаселених островах («Острів скарбів» Р-Л. Стівенсона), у підводних глибинах («Двадцять тисяч льє під водою» Ж. Верна), а то й зовсім у космічних просторах або на інших планетах («Аеліта» О. Толстого). Час дії може бути різним, але найчастіше воно максимально віддалене від справжнього моменту, події розгортаються або в далекому минулому (кілька століть назад), або перенесені в майбутнє (це особливо характерно для тієї частини пригодницької літератури, яку прийнято називати фантастикою). Більше

того, поширеним мотивом є подорожі, переміщення у просторі та часі, тому в межах одного твору місце й час дії можуть кілька разів змінюватися. Основне завдання розповіді складає повідомлення про реальні або вигадані події, і головна мета автора – вразити читача, здивувати його. Звідси – гострота фабульних ситуацій, загострення пристрастей, мотиви викрадення, переслідування, таємниці, неймовірні відкриття.

Пригодницька література – література великих форм, що дають простір авторській і читацькій уяві, тому найпоширенішим жанром стає пригодницький роман. У середині твору, як правило, об'ємний текст поділяється на глави, кожна з яких часто закінчується «на найцікавішому місці», у момент несподіваного повороту сюжету. Крім того, щоб зацікавити читача, пригодницька проза прагне до ефекту достовірності. Відтак, у тексті з'являються реальні географічні назви, дати, імена історичних особистостей та інші характерні прикмети зображеного місця і часу: одяг персонажів, особливості їх мови, їх соціальний статус. Вся стилістика пригодницької літератури спрямована на те, щоб створити цілісний художній світ, який живе за своїми законами й не поступається в достовірності реальному світові.

Підсумовуючи, зазначимо: пригодницька література – це художні твори, у центрі уваги яких стоять гострі сюжети, напружені конфлікти в особистому чи суспільному житті, що змушують читача стежити головним чином за тим, як змінюються й розвиваються захоплюючі події, а в них виявляються найбільш значні риси характерів людей. Своєрідність пригодницької літератури полягає в тому, що вона розповідає про незвичайні події за незвичайних обставин, створює особливий світ, відмінний від повсякденної реальності. Подієву основу твору становлять захоплюючі пригоди, оповідь насичена стрімким розвитком подій, несподіваними поворотами сюжету, перетином кількох сюжетних ліній. Кращі зразки пригодницької літератури написані так, що читаються на

одному диханні, утримуючи увагу читача з першої до останньої сторінки твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вулис А.З. В мире приключений. Поэтика жанра / А. Вулис. — М. : Советский писатель, 1986. — 384 с.
2. Галич О. Теорія літератури: підручник / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв ; за наук. ред. Олександра Галича. — К. : Либідь, 2001. — 488 с.
3. Ганюкова К.О. Еволюція історичної повісті в українській літературі XIX — початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Ксенія Олександрівна Ганюкова. — Дніпропетровськ, 2003. — 23 с.
4. Краткая литературная энциклопедия : в 9-ти т. / главн. ред. А. А. Сурков. — М. : Сов. энциклопедия, 1968. — Т. 5. — С. 974.
5. Лотман Ю. М. Массовая литература как историко-культурная проблема // Лотман Ю. М. Избранные статьи : в 3-х т. / Ю. М. Лотман — Таллинн : Александра, 1992. — Т. 3. — 1992. — 468 с.
6. Мошенская Л. О. Жанры приключенческой литературы. Генезис и поэтика : автореф. дис на соискание учёной степени канд. филол. наук : 10.01.08 «Теория литературы» / Мошенская Лидия Олеговна. — М., 1983. — 24 с.
7. Подорож без кінця : літ.-критич. статті / упоряд. М. Славинський. — К. : Рад. письменник, 1986. — 279 с.
8. Ткаченко А.О. Мистецтво слова : Вступ до літературознавства : підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів / Анатолій Ткаченко. — К. : ВПЦ “Київський університет”, 2003. — 448 с.

9. Цейтлин А. К социологии литературного жанра / А. Цейтлин // Русский язык в советской школе. — 1929. — № 1—4. — С. 3—10.
10. Честертон Г. К. Писатель в газете: Худож. публицистика / Г.К. Честертон ; пер. с англ. ; послесл. С. С. Аверинцева. — М : Прогресс, 1984. — 384 с.

ТАБУНЩИК Т. А.

ПРИКЛЮЧЕНЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА: ГЕНЕЗИС, СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ

В статье осмысливаются проблемы природы, специфики и истории становления жанра приключенческой литературы в историко-литературном контексте. Сделана попытка определить специфические признаки, обуславливающие необычайную популярность приключенческих произведений среди читателей.

Ключевые слова: жанр, герой, квест, поэтика, приключение.

TABUNSHCHYK T.

ADVENTURE LITERATURE: GENESIS, SPECIFICITY AND PECULIARITIES OF THE FORMATION

The article deals with problems of nature, specificity and history of the development of the genre of adventure literature in historical and literary context. a historical and literary analysis of theoretical questions about the nature, specificity and history of the development of the genre of adventure literature. It is made an attempt to identify the specific features that contribute to the extraordinary popularity of adventure works among readers.

Key words: genre, hero, quest, adventure, poetics.

Стаття надійшла до редколегії 10.01.2013 р.

